

Michael-Sebastian Noble. *Philosophizing the Occult: Avicennian Psychology and 'The Hidden Secret' of Fakhr al-Dīn al-Rāzī*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter, 2021. 299 sayfa. ISBN: 9783110644579.

M. Fariduddin Attar*

Tercüme: Zeynep Beyza Atlas**

Michael Noble'ın *Philosophizing the Occult* adlı eseri, İslam araştırmaları alanında son dönemlerde görülen iki gelişmenin kesişim noktasında yer almaktadır: (i) Sün-nî kelâmcı ve çok yönlü âlim Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) felsefî ve kelâmî düşüncesine yönelik yenilenen anlayış ki bu, 2000'lerden bu yana bu zatla alakalı çalışmaların katlanarak artmasına vesile olan bir eğilime tekabül etmektedir. (ii) Şimdiye kadar pek çok Müslüman düşünür tarafından marjinal ve problematik bir meşguliyet olarak kabul edilen şeyin, yani okült bilimlerin araştırılmasına hasredilecek bir alt alanın yakın zamanda konsolide hale gelmiş olması. Dolayısıyla bu iki nedenden dolayı kayda değer bir çalışma olan elimizdeki eser, Râzî'nin dönemin astro-büyü gelenekleriyle (*astro-magical traditions*) kurduğu ihtilafli ilişkinin, onun tekâmül etmiş düşünsel tasavvurunun oluşumunda ne derece temel bir unsur olduğunu ve astrolojik gelenek ile ona zemin oluşturan teorilerin, felsefe ve kelâm disiplinlerinin yanı sıra İbn Sînâ (ö. 428/1037) sonrası dönemde ortaya çıkan bilimsel, felsefî ve kelâmî bakış açılarının ana kaynakları olarak nasıl konumlandığını göstermeyi amaçlamaktadır.

Philosophizing the Occult başlıklı çalışmanın merkezinde bulunan öge, Râzî'nin astroloji, astral büyü ve tılsımlar hakkında kaleme aldığı kötü şöhretli/bednam eseridir: *Sırru'l-maktûm fî muhâtabatî'n-nücûm*. Bu metin üzerine belirli sayıda akademik makale yazılmış olsa da Noble'ın çalışması, eserin içeriğine ayrılmış kitap hacmindeki ilk monografidir. Bununla birlikte çalışmanın odak noktası, tılsımlı

* Doktor Adayı, McGill Üniversitesi, İslam Araştırmaları Enstitüsü. İletişim: fariduddin.rifai@mail.mcgill.ca.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

büyünün (*et-tlsmât*) ve Sâbiî-Harranlı¹ olarak isimlendirilenlerin ortaya koyduğu gezegensel ritüellerin (*da'vetû'l-kevâkib*) etkinliğini açıklayan felsefî teorilerdir. Bu konu seçimi yazara, hem okült bir metin olarak *Sırr* hem de bir filozof ve kelâmcı olarak Râzî üzerine yapılan bilimsel faaliyete katkıda bulunma olanağı sağlamıştır. Çalışmanın özü iki ana meseleye ayrılabilir:

(i) Geniş anlamda “astral büyü teorisi” olarak ifade edilebilecek şeyi Râzî'nin sistematize etmesidir (Bölüm 4-6 ve 8-9). Bu bölümler, Sâbiî okült zanaatının etkinliğini açıklayan metafiziksel, psikolojik, kozmolojik ve epistemolojik ilkeleri incelemektedir. Burada Noble, Râzî'yi, konusunu “gerçek bir bilim” olarak ele alan, tılsımların ve gezegensel ritüellerin neden işe yaradığını açıklamak için hâkim bilimsel teorileri bir araya getiren tarafsız bir araştırmacı olarak görür (5, 26). Râzî'nin kullandığı merkezî bilimsel ve felsefî çerçeve, İbn Sînâcıdır. Bu, özellikle vehim yetisinin insanî amaçlar için okült güçlerin manipülasyonunda oynadığı rolle ve kahinler, veliler veya peygamberler tarafından “vizyoner kehanet (*visionary prognostication*)” için metafiziksel bir temel olması bakımından göksel noetik teorisiyle ilgilidir. Ancak Noble, Râzî'nin İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) teorilerini eleştirel bir şekilde nasıl kullandığını, yeni kavramlar ortaya koyuşunu ve daha geniş çeşitlilikteki okült fenomenleri içerecek şekilde bu kavramların kapsamlarını nasıl genişlettiğini gösterir. Okült gücün psikolojik boyutlarıyla ilgili tartışması, belki de güncel literatürde konunun en nüfuz edici ve kapsamlı şekilde ele alınışını yansıtmaktadır. Çalışma hem İbn Sînâ'nın hem de Râzî'nin hangi anlamda dönemin okült fenomenlerinin önde gelen mümtaz filozofları arasında sayılmaları gerektiğini gösterir. Ayrıca Noble –Hermetik “tam doğalar (*perfect natures*)” kavramında ve gök cisimlerinin teriyomorfik (hayvan benzeri) şekline ilişkin Keldânî görüş örneğinde olduğu gibi– Râzî'nin okült fenomenleri

1 İslam tarih yazıcılığında “Sâbiî”nin tanımı ve onun Harran (şimdi Güneydoğu Anadolu) astrolatrisinin (gökcisimlerine tapınma) uygulayıcılarıyla alakası tartışmalı ve karmaşık bir problemidir. Noble, sorunun bir özeti sayfa 6-8'de sunmaktadır. Miladi dokuzuncu yüzyılın sonlarında Harran sakinleri, yıldızları kutsal sayan dinlerinin Kur'an'da bahsedilen “Sâbiiler” ile aynı olduğunu iddia etmeye başladılar ve soyularının izini peygamber İdris/Enok'un öğretilerine kadar geriye götürdüler. Aynı zamanlarda kökenlerini Geç Antik Çağ dönemine borçlu olan münferit metinler bütünü aracılığıyla Tufan öncesi bu peygamberin, tılsımlı büyü, astroloji ve simyanın en üstün otoritesi olarak ün kazanmış olan Hermes Trismegistus'tan başkası olmadığı Bağdat'ın bilim çevrelerinde yaygın olarak kabul edilen bir görüş haline geldi. Râzî *Sırr*'ı yazdığı zaman, okült bilimlerin hâkim uygulaması ve varsayılan astrolojik teoriler, Harranlıların yıldızların kutsallığına ilişkin dinî öğretileriyle İdrisî/Hermetik peygamberlik soyuna ilişkin iddia, “Sâbiiler” olarak bilinen dinî topluluğun tek profili altında birbirine yakınlaşmıştır. Dokuzuncu yüzyıl Bağdat'ında dolaşan Hermetik metinlerin bazılarının Harran kökenli olup olmadığı veya onun dinî öğretilerini yansıtip yansıtmadığı bilim adamları arasında tartışmalı bir durumdur. Durum ne olursa olsun, Sâbiilerin felsefi ve teknik bilgileri ve onlarla alakalı metinler, *Sırr*'ın temel araştırma alanıdır. Göz önünde bulundurulmalıdır ki, Râzî, Ebû Ma'şer el-Belhî (ö. 272/886), İbn Vahşiyye (ö. 318/930) ve Tuvanalı Pseudo-Apollonius gibi Sâbiî-Harranlılarla alakalı olanların ötesinde çok çeşitli kaynaklardan yararlanır.

açıklamak için diğer hâkim kozmolojik teorilerden nasıl alıntı yaptığını da vurgulamaktadır. Noble, İbn Sînâcı olmayan kaynaklara başvurmanın, Kur’ânî bakış açısıyla daha tutarlı bir peygamberlik teorisini destekleme girişimi olduğunu öne sürmekte haklı olsa da bu ayrışmanın aynı zamanda Râzî’nin, İbn Sînâcı modelden ayrılan ve *el-Mebâhis*, *el-Mûlahhas* ve *Şerhu’l-İşârât* gibi erken dönem metinlerinde zaten tesis ettiği, ruhun doğası ve yetilerine dair teorisinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını sistematik olarak tartışmaz. Her halükârda Râzî’nin bu disiplinler arası yöntemi, yazarın *Sırr*’ın temel amacının astro-büyüsel faaliyetlerin bilimsel bir açıklamasını sunmak olduğu yönündeki ana argümanını derinleştirmektedir.

(ii) Kitabın ikinci ana meselesi, bu bir miktar tarafsız ve belki de akademik ilginin ötesinde Râzî’nin Sâbiî düşüncesinin belirli yönlerine yönelik doktriner bağlılığını açık bir biçimde nasıl belirttiğini göstermektir (Bölüm 7, 10-12). Bu öğretiler, (a) Tanrı’nın ve göksel âlemin gerçek bilgisini edinme ve riyazet ve meditatif teknikleri uygulama yoluyla insan kemâlinin ve kurtuluşunun elde edilebilirliğini onaylamayı ve (b) “peygamberliğe özgü ruhun (*prophetic soul*)” göksel kökenlerine vurgu yapan natüralist bir peygamberlik teorisini içermektedir. Noble’ın, Râzî’nin belirli bir Sâbiî doktrinine bağlı olup olmadığını belirlemek için kullandığı yöntem, özellikle nübüvvet ayrılan kısımlarda (Bölüm 8), astroloji, tılsımlar ve astral büyü üzerine en kapsamlı sistematik tartışmalardan bazılarını bulduğumuz ve Râzî’nin geç dönem eseri olan *el-Metâlib*’de yer alan ilgili tartışmayla karşılaştırmalı bir diyaloga girmek olmuştur. Ayrıca, bu bağlılığın sınırlarını tanımlamak için Noble, yazarın Sâbiî düşüncesinin Eş’arî kelâmıyla tutarsız bulunduğu bazı yönlerini çürüttüğü ve *Sırr*’da yer alan tartışmaların da altını çizmektedir (26-27, 52-59, 217-26, 253-54). Örneğin yazara göre, Râzî doğal fenomenleri anlamak için bir model olarak astrolojik dünya görüşünü kabul ederken, Tanrı’nın doğa üzerindeki nihai kontrolünü sürdürdüğünü belirtir. İlahi kâdir-i mutlak eksenli teolojik öğretisi, “ikincil sebeplerin” herhangi sistematik tahliline âmil konumdadır. Ayrıca, İbn Sînâ’nın nübüvvet teorisinin “görelileştirici” yaklaşımına karşı, sihirbazların, kahinlerin, şamanların vb. sahip oldukları diğer âdet üstü varlık hallerine kıyasla peygamberlik melekesinin benzersizliğini savunur. Bundan dolayı Noble, “[Sâbiî] biliminin temellerini ortaya koyarken ve İslami inanç ve uygulamalarla nerede çatıştığını tespit ederken Râzî’nin nihai maksadının, İbn Sînâcı felsefenin belirli yönlerini, teolojisinin hiçbir tavize izin vermeyen temel gerçekleriyle uyumlu hale getirmesiyle tam da aynı şekilde, bu bilimin içerisindeki kavrayışları, kendi geç dönem kariyerinde tezahür etmiş olan felsefi-kelâmî sentez içerisinde entegre etmek olduğunu” ileri sürer. (5; ayrıca bkz. 45, 251). Buradaki iddia, Râzî’nin geç dönem insanın kemâli, soteriyoloji (kurtuluşa erme) ve nübüvvet teorisinin –özellikle de ne Eş’arî kelâm ekolünün doktrinine ne de İbn Sînâ’nın hikmetine bağlı olan yönlerinin– onun erken dönem Sâbiî astro-büyü geleneğiyle

ilişkisinden etkilendiğidir. Noble bu tutumu, Râzî'nin "İbn Sînâ'nın geniş kapsamlı Meşşâî sisteminin yerini alabilecek bir 'Eş'aryan (Eş'arileştirilmiş)' felsefi teoloji üretme hırsının" doğal bir sonucu olarak yorumlar (26).

Philosophizing the Occult'e bu iki ana meseleyle başlamak, Râzî'nin entelektüel bağlamını, Râzî'nin eserlerinde ve İslam tarih yazımında Sâbiîlerin yerinin tespitini, *Sırr* gibi bir okült eserin oluşumunun olası siyasi teşviklerini ve yazarın metodolojisinin gerekçesini kapsamak bakımından aydınlatıcı bir giriş hüviyetindedir (Bölüm 1 ve 2). Metnin astral büyü konusundaki teorik ve teknik tartışmasının kaynaklarına, *Sırr*'ın sonraki okültistler ve eleştirmenler tarafından alımlanışına, yazma nüshalarının dağılımına ve İslamlaşmanın okült sanatların sonraki gelişimi üzerinde ortaya koyduğu etkiye gelince bu konular çalışmada uzun uzadıya ele alınmamıştır. (46'da bu durum kabul edilmektedir).

Şimdi *Philosophizing the Occult*'e temel teşkil eden teorik çerçeveye dönelim. Yazarının yukarıda verdiğimiz temel argümanlarına baktığımızda Ayman Shihadeh'nin "From al-Ghazâlî to al-Râzî" ve *Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî*² başlıklı çalışmalarında oluşturduğu yorumsal çerçeveye nasıl sıkı sıkıya bağlı olduğunu görüyoruz. Bu eserlerde Shihadeh, (i) Râzî'nin entelektüel tasavvurunun "felsefi kelâm" adı verilen kelâm ve felsefenin bir sentezinden oluştuğunu; (ii) bu sentezin *el-Muhassal* ile başlayan ve *el-Metâlib*'de tamamladığı kariyerinin daha sonraki aşamasında gerçekleştiğini; (iii) bu sentezin oluşumunun, Râzî'nin kariyeri boyunca, ahlak teorisinin gelişimi yoluyla gösterilebilir olduğunu iddia etmektedir. Noble, her üç konuda da bu bakış açısına sıkı sıkıya bağlıdır. Yukarıda bahsedildiği gibi, *Philosophizing the Occult*'ün temel argümanlarından birisi, Râzî'nin *Sırr*'daki Sâbiî doktrinlerle ilişkisinin, onun geç dönem, tam biçiminin *el-Metâlib*'de fark edilebildiği felsefi kelâmının oluşumunda kilit bir unsur olduğudur. Bununla birlikte, o zamandan bu yana yeni perspektifler önerilmiştir. Mesela *el-Mebâhis* ve *el-Mulahhas*'ın mantık, epistemoloji ve ontolojisine ilişkin analizleriyle, Râzî'nin bu erken dönem eserlerinde, İbn Sînâ'nın "hikmetinden" farklı özgün bir bilim ve felsefe paradigması teklif ettiğini gösteren Bilal İbrahim özellikle zikredilebilir. *Sırr*'ın bahsedilen iki eserle aynı dönemde yazılmış olduğu gerçeği göz önüne alındığında, metnin önce onların yöntem ve amaçları ışığında yorumlanması ve ancak ondan sonra *el-Metâlib* gibi Râzî'nin kariyerinin son dönem eserleriyle mukayese edilmesi gerekmez mi? Buradaki gaye, yazarın bir bakış açısını diğerine göre kullanması gerektiği değil, *Sırr*

2 Ayman Shihadeh, "From al-Ghazâlî to al-Râzî: 6th/12th Century Developments in Muslim Philosophical Theology", *Arabic Sciences and Philosophy* 15/1 (2005): 141-79; *The Teleological Ethics of Fakhr al-Dîn al-Râzî* (Leiden & Boston: Brill, 2006).

gibi eklektik, alışlagelmemiş ve az çalışılmış bir metinle meşgul olmanın, bu bilimsel bakış açılarını, araştırmanın öncülleri olarak değil, incelemeye ihtiyaç duyulan sorular olarak ele alması gerektiğidir. Bu, Râzî çalışmalarında nispeten erken bir safhada oluşumuz ve onun entelektüel tasavvuruna ilişkin başlangıç aşamasında olan anlayışımızın niteliği göz önüne alındığında özellikle önem arz etmektedir.

Noble'ın benimsediği hermenötik anlayışın, Râzî'nin *Sırr*'da sunduğu kozmolojinin veçhelerinin, özellikle de Sâbiî teorilerden etkilenenlerin nasıl yorumlandığına tesiri söz konusudur. Râzî'nin ahlak, insan kemâli, soteriyoloji (kurtuluş) ve nübüvvet üzerine olan teorilerinin metafiziksel ve kozmolojik temeli olarak Hermetik tam doğalar teorisi (*el-tibâ'u't-tâmm*) üzerine yapılan tartışma özel bir anlama sahiptir (229-49). Noble Râzî'nin, astrolojik kozmolojinin seçici kaidelerini olumlarken özellikle ilahi birlik ve kâdir-i mutlak Tanrı anlayışı doktriniyle (239-45, 250-58) ve Kur'an'a dayalı melek anlayışıyla (226-28) ilgili olarak kendi kelâmî ekolünün temel öğretilerini muhafaza edip sistematik bir felsefi metodolojiyi ortaya koyuşunu gözler önüne serer. Ancak bu doktrinlerden birisi daha yakından ve titizlikle incelenmeyi gerektirir. Noble, Râzî'nin, en dıştaki feleğin "mutlak verici (*el-mu'tî el-mutlak*)" olduğu ve bu feleğin "kozmetik değişimin metafiziksel fail illeti" olarak işlev gördüğü şeklindeki Sâbiîlere atfedilen yaklaşımı onayladığını iddia eder (128, 133-34, 213, 250, 253). Bu tutum, sadece *el-Metâlib*'de açıkça olumlanan, Râzî'nin İbn Sinâcî "külli nefis (*universal soul*)" doktrininin karşı kaynağı olarak sunulmaktadır. Bununla birlikte, bunun *Sırr*'daki menşei, bu durumu olumlar gibi görünen iki pasajın yanlış okunmasına bağlıdır (sırasıyla 128, 134-135, 213'te tartışıldığı gibi). İlk pasajda Râzî, *mutlak vericiyi* aynı cümle içinde görünüşte birbiriyle çelişen iki şekilde tanımlar: İlki mutlak vericiyi "yıldızsız felek (*el-felekü gayri'l-kevâkib*)" olarak tanımlarken, ikincisi onu Güneş olarak tanımlar.³ Noble, Râzî'nin kendisiyle çelişiyor olması gerektiğini yazar ve kanonik olarak ilk nitelemeyi tercih eder. Daha yakından bir okuma bu durumun böyle olamayacağını göstermektedir. İlk olarak, görünüşte çelişkili duran isnatlar, başvurduğum yazma nüshalarca doğrulanmıştır. Bu nüshalardan birini (Arabe 2645) Noble çalışmasında kullanmamıştır. Ayrıca pasajın anlamı, Râzî'nin "mutlak veren" terimini şematik veya doktriner bir tahsisten ziyade işlevsel olarak kullandığını da

3 المقدمة الرابعة: عطايا الكواكب يختلف من وجوه. أحد بسبب القرب والبعد من المعطي المطلق أعني الفلك غير الكواكب. فما كان أقرب كان أقوى على العطايا. والثاني بالكبر والصغر فالأكبر أعطى. والثالث البطيء والسريع فالأبطأ أعطى والأعلى مكمل لما دونه والأسفل يكون كالأخذ إلا أن هاننا دقيقة وهي أن عطايا الكواكب يكون كالمكملات والمعطي المطلق هو الشمس.

Noble tarafından alıntılanan litografik edisyonda (Kahire: Mirza Muhammed Şirâzî, tsz.) bu pasaj 95. sayfanın son 4 satırında yer almaktadır. Yukarıdaki verdiğim kısım, bu baskının yanı sıra danıştığım aşağıdaki el yazmalarının mukayyesine dayanmaktadır: Petermann (Berlin), I 207 (79a) ve Bibliothèque Nationale (Paris), Arabe 2645 (162b).

gösterir. Râzî'nin kastı, “göksel bir varlığın konumu ne kadar yüksekse, göksel etkisi o kadar baskındır” şeklindeki astrolojik ilkenin önemli bir istisnasına işaret etmektedir. En yüksek gök varlıkları olan sabit yıldızlar, evreni yöneten en baskın nedensel faktör olmalıdır. Ancak, Râzî, ay-altı âlemde (*hâhunâ*), mutlak verici olarak hareket edenin Güneş olduğunu, daha yüksek sabit yıldızların ise oluş ve bozuluş döngüsünde sadece tamamlayıcı (*mukemmilât*) bir rol oynadığını yazar. Pasajın söz dizimi, Râzî'nin okuyuculara bu istisnanın genel astrolojik ilkeyle çelişmediğini hatırlatmak istediğine dair pek de şüpheye yer bırakmamaktadır. Bu pasajdaki hiçbir şey, en dıştaki feleğin veya bu konuda Güneş'in, İbn Sînâ'nın sisteminde ay-altı âlemdeki *türlerin-sûretlerin* fail nedeni olan faal aklınkine benzer bir işlevi yerine getirdiğini göstermez. Aslında, astrolojik konum, İbn Sînâ kozmolojisiyle çelişmeyebilir; çünkü o da muhtemelen, ilk akıl tarafından yönetilen en dıştaki feleğin, ay-altı âlem kadar tüm göksel varlıklar için işlevsel olarak “mutlak verici” olduğunu onaylayacaktır. Bu pasajda “sûret” teriminden bile bahsedilmediğinden, “verici” terimi sadece Güneş tarafından (yani ısı, ışık ve ekliptik üzerindeki dönüşü) ve göksel hareketlerin katıksız karmaşıklığına ve çeşitliliğine uzamsal ve zamansal düzen sağlayan göksel varlıkların ortak günlük hareketini üreten en dıştaki felek tarafından uygulanan *maddî* etkilere atfedilebilir. Noble'ın kendi konumunu savunmak için alıntı yaptığı ikinci pasaja gelince, burada “sûret” terimi kullanılmasına rağmen yıldızsız felekten söz edilemez: *küllü sûretin fi hâze'l-âlemi fe-lehâ misâlün fi'l-felek* (bu âlemdeki her bir sûretin felekte bir misali vardır).⁴ Noble, feleği “yıldızsız felek-küre” olarak tercüme etmiştir. Bununla birlikte, terim astronomik metinlerde açıkça belirlenmemiş bir felek olarak geçtiğinde (“Venüs feleği” veya “en dıştaki felek” örneklerinin aksine) genellikle sabit yıldızları barındıran felek özelinde bir atıf söz konusudur. Bu durum, Draco-Ejderha, Akrep ve Aslan'ın takımyıldızları olan bu “ulvî sûretler (*es-suveru'l-ulviyye*)” için Râzî'nin doğrudan doğruya sağladığı örneklerle doğrulanır. Bariz nedenlerden dolayı, bu yıldız kümeleri *yıldızsız* bir felekte bulunamaz. Bu bakımdan pasajın tekil, belirtilmemiş feleğin, “sema (*firrament*)” şeklinde tercüme edilmesi daha iyi olur. Sonuç olarak, *Sırr*'daki Sâbiî “mutlak verici” doktrini ile *el-Metâlib*'de kanonik olarak olumlanan “külli nefis” doktrini arasındaki bağlantı, zayıf ve abartılı durmaktadır.

Bu mülahazalar, *Sırr*'a tam olarak nasıl yaklaşmamız gerektiği sorusunu gündeme getiriyor. *Sırr*, Râzî'nin *el-Metâlib* gibi sonraki metinlerde kemâline ermiş “felsefi kelâmî” için kaynak bir metin midir (tıpkı Noble'ın kabul ettiği gibi), yoksa Râzî'nin erken dönem kariyerinde sahip olduğu entelektüel tasavvurun ve metodolojisinin

4 Noble tarafından alıntılanmıştır (134-35 ve 213). Litografik edisyonda bu pasaj 17. sayfanın son üç satırında yer almaktadır. Ayrıca şu baş vurduğumuz elyazmalarında da yer almaktadır: Petermann (Berlin). I. 207 (16b) ve Bibliothèque Nationale, Arabe 2645 (26a).

bir ürünü olarak görülmesi daha mı anlamlıdır? *Sırr*, Râzî'nin erken dönem düşüncesinin doğasına, o dönem *el-Mebâhis*, *el-Mûlahhas* veya *Şerhu'l-İşârât* gibi diğer eserleriyle mukayese edildiğinde, yeni bir ışık tutuyor mu? Son olarak, muhtemelen *el-Metâlib*'de doruğa çıkacak olan Râzî külliyyatına yönelik bir teleolojik hermenötüğü ne ölçüde dayatacağız?

Bu ufak itirazlar bir yana, Noble'ın *Philosophizing the Occult*'ü, şüphesiz hem Râzî hem de okült araştırmalarına yapılmış elzem ve öncü bir katkıdır. Çalışma, *Sırr*'ın Râzî'nin tüm eserleri arasında önemsiz bir derleme olmadığı, aksine kozmolojideki temel felsefi ve bilimsel meselelerdeki en özgün ve alışılmamış tartışmalarından bazılarını içeren kilit bir metin olduğunu ikna edici bir şekilde göstermektedir. Râzî'nin sistemi üzerine gelecekte yapılacak çalışmalar, Noble'ın gösterdiği gibi, Sâbîi okült bilimiyle sürekli ve ciddi bir ilişkinin söz konusu olduğunu göz önünde tutmak zorunda kalacaktır. Kitabın *Sırr*'a yönelik analizi, Râzî'nin bir ilahiyatçı, filozof, astronom ve doksograf olarak çok yönlü yeteneklerinin tümüyle, metnin bizatihi doğasını yansıtacak şekilde ortaya çıkmasına izin vermektedir. Bu duruma Râzî'nin tüm bu düşünce alanlarının her birine olan bağlılığını azaltmak zorunda kalmadan ulaşılmaktadır. Buna ek olarak, okült bir metni tanıtmak bakımından Noble şunu göstermiştir ki, marjinal bir derleme olmaktan uzak *Sırr* gibi bir okült metin, on ikinci yüzyıl Müslüman Doğu'sundaki hâkim düşünce akımlarının okült sanatları uygulamak için bir kılavuz üzerinde bilfiil bir noktada birleştiği ana alan olarak işlev görmüştür. Dahası İslam felsefesi ve kelâm alanlarında yapılan son çalışmalar, felsefe ve kelâm ile bilfiil iştigal edenlerin aynı zamanda tıp ve astronomi gibi bilim dallarında da otorite olduklarına coşkuyla işaret etmiştir ki, bu, onların çağdaş araştırmalardaki değerlerini artırma etkisine sahip bir olgudur. Aynı figürlerin okült bilimleri ciddiye aldığına ve onların dâhili gelişimine katkıda bulduklarına dair artan kanıtlar dikkate alındığında, tam anlamıyla sistematik bilginin meşru biçimleri sayılan şeyleri değerlendirebilmemiz için, içeriği ilmî zümrelerce muhafaza edilecek ve ona değer verilecek yeni bir paradigmaya ihtiyaç olsa gerek.